

Категорії маскулінності та фемінінності в процесах концептуалізації дійсності

Роботу виконано на кафедрі сучасних європейських мов ЧТЕІ КНТЕУ

У статті проаналізовано категорії маскулінності та фемінінності у процесах концептуалізації дійсності. Установлено, що метафоричне значення цих категорій визначає когнітивний зміст гендерних еталонів і стереотипів, що регулюють вербалізацію гендерної інформації в соціумі. Мовне конструювання чоловічої/жіночої ідентичності запрограмоване на генетичному рівні в когнітивній базі, але під впливом соціокультурних факторів можливі подальші модифікації гендерних характеристик індивіда.

Ключові слова: концептуалізація, категорії, маскулінність, фемінінність, андрогінність, гендерні ролі, гендерні стереотипи.

Григорів Н. М. Категории маскулинности и феминности в процессах концептуализации действительности. В статье анализируются категории маскулинности и феминности в процессах концептуализации действительности. Выявлено, что метафорическое значение данных категорий определяет когнитивный смысл гендерных эталонов и стереотипов, которые регулируют вербализацию гендерной информации в социуме. Языковое конструирование мужской/женской идентичности запрограммировано на генетическом уровне в когнитивной базе, но под влиянием социокультурных факторов возможны дальнейшие модификации гендерных характеристик индивида.

Ключевые слова: концептуализация, категории, маскулинность, феминность, андрогинность, гендерные роли, гендерные стереотипы.

Grygoriv N. M. The Categories of Masculinity and Femininity in the Reality Conceptualization Processes. This article analyzes the categories of masculinity and femininity in the reality conceptualization processes. It has been proved that the metaphoric meaning of the given categories defines the cognitive sense of gender standards and stereotypes, regulating the verbalization of gender information in the society. The language construction of male/female identity has been programmed on the genetic level in a cognitive base but under the influence of socio-cultural factors the further modifications of gender characteristics of the individual are possible.

Key words: conceptualization, categories, masculinity, femininity, androgyny, gender roles, gender stereotypes.

Постановка наукової проблеми та її значення. Новітні концепції, що сформувалися в лінгвістиці внаслідок залучення до лінгвістичного опису даних психології, культурології, філософії й низки інших антропоорієнтованих наук змінили погляд на традиційний когнітивний підхід, при якому пізнання – це формування нових ментальних репрезентацій що відображають реальність. Згідно з концепціями, що виникли під впливом праць Х. Матурани, Дж. Лакоффа, а також переосмислення ідей Є. Гуссерля й М. Хайдеггера, основна функція мови полягає не стільки в передачі інформації та здійсненні референції до незалежної від неї реальності, скільки в орієнтації особистості в її власній когнітивній базі. Мову, отже, розглядають як систему орієнтованої поведінки, де конотація відіграє вирішальну роль. Тому значимість індивідуальних параметрів суб'єкта, що говорить, суттєво зростає. Стать людини – одна з її найважливіших і екзистенціальних, і суспільно значимих характеристик, яка багато в чому визначає соціальну, культурну й когнітивну орієнтацію особистості у світі, за допомогою мови також [4, 111].

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Існує низка праць вітчизняних учених, у яких висвітлено окремі лінгвальні прояви гендера. О. Л. Бессонова (2002) вивчала гендерні аспекти оцінного тезауруса; О. В. Дудолодова (2002) – гендерні аспекти мовленнєвої взаємодії; А. П. Мартинюк (2006) досліджувала гендерні репрезентації в англomовному дискурсі, а також поняття “займенникового зрушення” як засобу прояву гендерної ідентичності. Роботи Н. Д. Борисенко (2007) присвячені гендерному аналізу у лінгвістиці та дослідженню гендерно маркованої лексики в англomовному дискурсі. Ю. П. Маслова (2010) розробила моделі гендерної ідентичності чоловіка та жінки.

Формулювання мети та завдань статті. У нашому дослідженні ми встановимо значення гендерних категорій “маскулінності”/“фемінінності” як аскриптивних, дескриптивних і прескриптив-

них, обґрунтуємо структурування соціокультурної категорії “андрогінності” та визначимо сутність категорій маскулінності та фемінінності у процесах концептуалізації дійсності.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Розробки з когнітивної науки дозволяють припустити, що значення одиниці мови здійснює референцію щодо немовної дійсності не безпосередньо, а через “вбудовування” в когнітивні структури свідомості [7, 91]. Теорія “вбудовування” співзвучна твердженню про те, що феномени свідомості співвідносяться лише з уявленням об’єкта, а не з його реальним буттям. Саме тому стає можливим поєднання індивідуально-психічного з колективно-психічним у мові, що й забезпечує потенційну можливість здійснення вербальної комунікації. Ідея “вбудовування” значення одиниці мови в когнітивні структури соціокультурних знань дозволяє трактувати значення гендерно маркованої одиниці мови не як просту репрезентацію референтів чоловічої та жіночої статі, а саме як соціокультурно детерміноване уявлення про чоловіка і жінку, їхні типові та бажані якості, моделі поведінки, соціальні ролі, що залучає весь спектр стереотипних асоціацій, які визначають соціокультурний зміст маскулінності та фемінінності у певній лінгвокультурі [3, 41].

Лінгвістичні дослідження доводять, що концепт проявляє себе спонтанно функціонуючою в пізнавальній і комунікативній діяльності індивіда базовою когнітивною структурою динамічного характеру, що відбиває його/її знання та уявлення про навколишній світ [3, 64]. Ця діяльність припускає потребу ототожнювати й розрізняти об’єкти. Концепт слугує для забезпечення подібних операцій: зводячи розмаїття спостережуваних явищ до чогось єдиного, концепт підводить їх під єдину рубрику, формуючи певні, вироблені соціумом класи й категорії. Категорії побудовані навколо концептів і груп концептів, “що виражають ідею подібності одиниць, які об’єднуються” [2, 46]. Відповідно, процес концептуалізації, тобто осмислення дійсності через “виділення певних мінімальних одиниць людського досвіду” [2, 93], тісно пов’язаний із процесом категоризації, тобто “об’єднанням одиниць, що виявляють певну схожість або характеризуються як тотожні, у більш крупні розряди” [2, 93]. Погоджуючись із думкою А. П. Мартинюк [3, 65], ми розглядатимемо маскулінність та фемінінність як категорії, сформовані у процесі концептуалізації гендерно релевантної інформації.

Як гендерні категорії “маскулінність” (латин. *masculus* – чоловічий; тут – мужність, сила) / “фемінінність” (латин. *femina* – жінка, самка; тут – жіночність) мають принаймні три різні значення:

1. Маскулінність/фемінінність як дескриптивна, описова категорія означає сукупність поведінкових і психічних рис, властивостей та особливостей, що об’єктивно притаманні чоловікам/жінкам на відміну від жінок/чоловіків: “... *And mother cherished her child like an apple of her eye*” [5].

2. Маскулінність/фемінінність як аскриптивна категорія означає один з елементів символічної культури суспільства, сукупність соціальних уявлень, установок і вірувань про те, чим є чоловік/жінка, які якості йому/їй приписуються: “*Nobody in the family thought of his hard work – a man had to earn money and any complaints were out of the question*” [5].

3. Маскулінність/фемінінність як прескриптивна категорія означає систему вказівок, що має на увазі не пересічного, а ідеального чоловіка (ідеальну жінку), тобто являє собою нормативний еталон мужності/жіночності: “*In her dreams John could become that man who would bring steadiness in her life as he was handsome, had all best human qualities and a rather heavy purse*” [5].

Вищий рівень споріднення рис маскулінності та фемінінності, досягнутий однією особою, засвідчує її андрогінність (грец. *androgynos* – двостатевий). Маскулінність, фемінінність та андрогінність є передумовами певної моделі соціальної поведінки. Андрогінна особа має більший вибір варіантів моделювання поведінки, гнучкіша щодо соціального пристосування. Професор психології та жіночих студій Сандра Бем пояснювала андрогінність як індивідуальну здатність особи залежно від конкретних ситуативних умов діяти водночас по-жіночому і по-чоловічому [10].

Фемінінність – не суто жіноча риса, так як і маскулінність – не суто чоловіча, як це закріпилося у нашій свідомості, переобтяженій різними стереотипами. Це певні способи осмислення та сприйняття реальності. На думку теоретиків фемінізму, “фемінінність – це довільна категорія, якою жінку наділив патріархат, це характерні форми поведінки, яких очікують від жінки у даному суспільстві” [8, 2]. Маскулінність трактується як традиційний чоловічий спосіб буття (орієнтований на домінування), чоловічі цінності, суспільні чоловічі ролі (годувальника, захисника, опікуна, керівника). Існує декілька теорій, що пояснюють сформовану в когнітивній базі дихотомію “фемінінність–маскулінність”:

- біологічний детермінізм, що опирається у своїх обґрунтуваннях на теорії біологічного диморфізму (вказують на існування відмінностей між самками та самцями будь-якого біологічного виду);
- психоаналітичний підхід, за яким відмінність чоловічого і жіночого характерів трактують як неминучий наслідок особливостей статевої ідентичності дитини у процесі взаємодії з батьками;
- соціально-психологічні концепції, прихильники яких розглядають маскуліність та фемінінність як похідні від існуючих у суспільстві гендерних ролей, норм та стереотипів, що детерміновані насамперед соціокультурно і насаджуються індивідові у процесі соціалізації;
- постмодерністські концепції, прихильники яких звертають увагу на расові, класові, етнічні відмінності у формуванні і проявах рис фемінінності та маскуліності [1].

Вважаємо, що найдоцільнішою є теорія пояснення дихотомії “фемінінність-маскуліність”, згідно з якою гендерні відмінності (вибір гендерних “норм” поведінки в емоціях, активності/пасивності, суб’єктивності/об’єктивності тощо) є передусім результатом особливостей соціалізації, відмінності соціальних ролей чоловіків і жінок, хоча й інші теорії мають сенс щодо гендерних ідентичностей.

Унаслідок структуривання соціокультурних категорій маскуліності та фемінінності у процесах концептуалізації дійсності формуються два основних типи гендерних установок – патріархатні та феміністські. Асоціативні зв’язки таких процесів здебільшого базуються на андроцентричних міфах, казках, забобонах тощо. Відповідно, маскуліність асоціюється з силою, жорстокістю, а фемінінність – із м’якістю та нерішучістю: “...each year a beautiful girl was chosen by lot to be offered up to a dreadful fiery dragon, who had a mother even worse than himself, and this year the lot had fallen on their peerless princess” [5].

На основі аналізу творів англійської літератури XX–XXI ст. ми виділили характерні риси референтів чоловічої та жіночої статі, що розкривають сутність категорій маскуліності та фемінінності в процесах концептуалізації дійсності. Для патріархальних установок характерні такі особливості: 1) переконання, що в суспільних і сімейних відносинах має існувати жорсткий розподіл чоловічих і жіночих ролей; 2) погляд, згідно з яким чоловікові належить провідна, активна роль у сім’ї і суспільстві, а жінці – підпорядкована, пасивна; 3) переконання, що життєві цінності жінок і чоловіків різні: сім’я і кохання – основні цінності для жінок; справа, робота, самореалізація поза сім’єю – цінності чоловіків; 4) надання переваги сімейним відносинам, у яких чоловік – глава сім’ї, вносить основний вклад у бюджет сім’ї; 5) приписування жінці як головної її ролі в суспільстві ролі матері, тобто поведінки, пов’язаної з народженням і вихованням дітей; 6) осуд поведінки жінки, в якій домінують орієнтації на самореалізацію поза сім’єю, на кар’єру, професійні досягнення; 7) уявлення про те, що патріархальна модель суспільства природна, зумовлена біологічними відмінностями статей; 8) засудження рівних прав жінки і чоловіка.

Феміністські установки свідомості містять у собі такі аспекти: 1) засудження використання біологічних статевих відмінностей для впровадження жорстко закріпленого, підпорядкованого становища жінки в сім’ї та суспільстві; 2) неприйняття існування в сім’ї і суспільстві строго закріплених чоловічих і жіночих ролей; 3) засудження розподілу сфер суспільного життя на чоловічі і жіночі; 4) переконання, що жінки та чоловіки в сучасному суспільстві мають не однакові можливості для самореалізації в різних сферах, і такий стан визнається несправедливим; 5) прийняття образу жінки (гендерного ідеалу), головними рисами якого є енергійність, активність, впевненість у собі, прагнення до свободи і незалежності, діяльність у різних сферах суспільного життя; 6) погляд, відповідно до якого для жінки високу цінність мають професійні досягнення, кар’єра, розкриття власних можливостей і здібностей, прагнення до самореалізації; 7) надання переваги сімейним відносинам, які не зобов’язують жінку всю себе віддавати турботі про інших; 8) погляд на виховання дітей, за яким суспільство має максимально прагнути до рівної участі батьків і матерів у житті дитини; 9) осуд ставлення до жінки як суб’єкта сексуального пригнічення; 10) неприйняття подвійних стандартів у суспільній моралі в оцінці поведінки чоловіків і жінок у різних сферах життя.

У побутовій свідомості превалує біполярне, дихотомічне розуміння маскуліності та фемінінності, що безпосередньо залежить від біологічної статі, яка диктує особистісні характеристики, зовнішність, поведінку, одяг, захоплення, інтереси, професійні заняття, освітні фахи, сексуальні та міжособистісні стосунки чоловіків і жінок. Стереотипи приписують жінкам пасивність, слухняність, емоційність, схильність до кооперації, орієнтування на людей. Жінка має займатися побутом: “Lung-

Woman lost no time in obeying her orders. She built up the fire, which had got very low, filled the kettle with water, and passing a rope which hung from the ceiling through the handle, swung it over the flames” [5]. З погляду переваг, вважається, що жінки цінують любов, спілкування і красу. До істинно чоловічих рис зараховують агресивність, прагнення до лідерства, раціональність, змагальність, орієнтацію на речі (інструментальність): *“I am told that you are more powerful than any man on earth, and as I am powerful too, let us try which is the strongest”* [5]. Щодо переваг – чоловіки прагнуть влади, цінують компетентність, майстерність і досягнення. З іншого погляду, чоловіки бувають абсолютно слухняними підлеглими (навіть якщо начальник – жінка), а чоловіки-художники (у найширшому сенсі цього слова) цінують красу не менше за жінок. З іншого боку, жінкам аж ніяк не обійтися без прояву лідерських рис, наприклад, у взаємодії з дітьми, та й краси в будь-якій сфері не можна досягти без компетенції та майстерності.

У сучасному суспільстві повсюди трапляються індивіди, які не вписуються в рамки усталених гендерних моделей, а визначають себе у вимірах маскулінності/фемінінності не в чистому вигляді, а в суміші того й іншого. Наприклад, жінка може вважати себе повністю фемінінною, але при цьому мати такі маскуліні риси як раціональність, спортивність і схильність до технічних видів професійної діяльності: чи то інженер, програміст або водій: *“They couldn’t even admit that a woman would manage to get them to the point of destination so fast. She was really a good driver”* [5]. А чоловік без жодної шкоди для своєї мужності може відчувати схильність до “жіночих” занять на кшталт виховання дітей, шиття чи готування їжі: *“The man was making ice-cream. He looked kind and friendly* [5].

Гендерні риси багатогранні й багатомірні, фемінінність та маскулінність – не два протилежні полюси однієї й тієї ж осі, як це доводить американська дослідниця С. Л. Бем [10]. Швидше за все – це дві різні й незалежні шкали, два різні виміри людяності. З погляду багатьох соціальних психологів, люди, які мають високі показники з обох вимірів, – повні, цілісні людські істоти. Ті, у кого низькі показники з обох вимірів, належать до психологічно нейтральних, або незрілих особистостей. Різниця і доповнюваність гендерних ролей – це символ взаємозалежності чоловіків і жінок.

Дослідження останніх років відзначають стійку тенденцію в багатьох регіонах світу до зближення стандартів поведінки чоловіків і жінок, образів маскулінності та фемінінності. Цю тенденцію, як уже зазначалося, називають андрогінною. Хоча ця нова світова гендерна тенденція дуже суперечлива. Передусім, певне зближення стандартів поведінки чоловіків і зумовлює несе немало позитивних імпульсів, бо сприяє їхній гуманізації і взаємозбагаченню. Водночас дослідники звертають увагу на те, що зближення образів маскулінності та фемінінності часто призводить до втрати кращих їхніх складових компонентів [6, 198–210].

Будь-які фігуранти в системі гендерних взаємозв’язків схильні ідентифікувати себе з певними образами та стереотипами маскулінності та фемінінності. У цих орієнтаціях на сьогодні досить рельєфно проявляються відомі розбіжності між стійкими традиційними уявленнями (вони відтворюються в системі суб’єкт-об’єктних стосунків) і модернізаційними, у яких поступово посилюється питома вага андрогінних уявлень (як результат соціальної динаміки, властивій гендерній діяльності). Проте це зовсім не означає, що соціум поставив собі за мету досягти абсолютної гендерної симетрії. Навіть якщо б це було так, успішність такого проекту без істотних на біологічному рівні змін чоловіків і жінок просто недосяжна. Адже ще Е. Фромм писав, що *“...обидві статі і те, що вони символізують, – чоловічий і жіночий принципи у світі, у Всесвіті і в кожному з нас – є двома полюсами, які повинні зберегти свої відмінності, свою протилежність, щоб створити плідну динаміку, продуктивну силу, яка відповідає цій полярності”* [9, 119].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Маскулінність і фемінінність – біосоціальні універсалиї. Вищий рівень споріднення рис маскулінності та фемінінності, досягнутий однією особою, засвідчує її андрогінність. Сутність маскулінності, фемінінності та андрогінності проявляється в тому, що вони передбачають передумови певної моделі соціальної поведінки. У структуруванні соціокультурних категорій маскулінності й фемінінності асоціативні зв’язки опираються на андроцентричні міфи, казки, забобони. Метафоричне значення категорій маскулінності й фемінінності визначає когнітивний зміст гендерних еталонів і стереотипів, що регулюють вербалізацію гендерної інформації в англomовному соціумі. Мовне конструювання чоловічої/жіночої ідентичності запрограмоване на генетичному рівні, але під впливом соціокультурних факторів можливі подальші модифікації гендерних характеристик індивіда, відхід від усталених гендерних стереотипів.

Нашим наступним доробком буде визначення змін в сучасних інтерпретаціях гендерної самоідентифікації індивіда та уявлень про типові бажані жіночі й чоловічі ролі та якості, обмежені ціннісними орієнтирами англомовної лінгвокультури та її концептуальної бази.

Література

1. Качак Т. Б. Сучасна українська дитяча література: аспекти гендерної інтерпретації [Електронний ресурс] / Т. Б. Качак. – 2009. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apsf_lil/2009_20/Kachak.pdf
2. Краткий словарь когнитивных терминов / [Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина]; под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – М. : МГУ, 1996. – 245 с.
3. Мартинюк А. П. Регулятивна функція гендерно маркованих одиниць мови (на матеріалі сучасного англомовного публіцистичного дискурсу) : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.04 / А. П. Мартинюк ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 610 с.
4. Мельник Ю. П. Об'єктивація гендерних стереотипів у сучасній лінгвістичній науці / Ю. П. Мельник // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – Житомир : Вид-во Житомир. держ. ун-ту ім. Івана Франка, 2009. – Вип. 45. – С. 110–114.
5. Мультимедійна бібліотека англомовної літератури. – 2010.
6. Самыгин С. И. Любовь глазами мужчины / С. И. Самыгин. – Р н/Д : Изд. центр “МарТ”, 2000. – 224 с.
7. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты : [науч. пособие] / В. Н. Телия. – М. : Яз. рус. культуры, 1996. – 288 с.
8. Фемінність та маскуліність // Незалежний культурологічний часопис “І”. – 2003. – Ч. 23. – 151 с.
9. Фромм Э. Мужчина и Женщина / Э. Фромм. – М. : АСТ, 1998. – 512 с.
10. Bem S. L. Dismantling gender polarization and compulsory heterosexuality : Should we turn the volume down or up? / S. L. Bem // Journal of Sex Research. – Vol. 32, 1995. – P. 329–334.

Статтю подано до редколегії
16.03.2011 р.